

MAGYAR NEVELÉSTUDOMÁNY – PROTESTÁNS PEDAGÓGIAI HAGYOMÁNYOK

Gondolatmentem kiinduló tétele: nincs vegytiszta neveléstudományi paradigma – felekezeti hovatartozástól függően sem. Felbukkanó, majd alámerülő, később ismét felszínre törő és egymással kölcsönhatásba lépő eszmék „vándorolnak” a pedagógia tudományá válásának évszázados folyamatában.

Ahogy a cím is utal rá: a magyar neveléstudomány múltját és jelenét egységes folyamatként fogom föl, amelynek gyökérzete a történelmi mélységekbe kapaszkodik, s e gyökerek közül *egyik a katolikus* teológiai alapozású pedagógia, *egy másik* – sok egyéb mellett – a *protestáns* teológia eszméin nyugvó neveléstan. A következő vázlatos eszme-futtatás során pusztán arra vállalkozom, hogy *két karakterisztikus vonást* válasszak ki, amelyek – megítélésem szerint – bizonyos korszakokban domináns szerepre tesznek szert a nevelésről elmélkedő protestáns pedagógusok gondolatvilágában. E két jellemző kategória az *evilági hivatásvégzés pragmatizmusa*, és az ebből fakadó utilitarisztikus jelleg, valamint a *felfokozott vallási élményen alapuló „szeretetelvűség”*, amely bizonyos esetekben pedagógiai rendező elvvé avatódik.

A protestáns vallás hagyományos embereszményének megértése nélkül a protestantizmus – pedagógiai elméletekben kikristályosodó – nevelői gondolatai nehezen érthetőek. E protestáns emberkép felvázolásához vonatkozási pontként, hivatkozási alapként *Max Weber* vallásszociológiai tárgyú műveit hívom segítségül. Az általam kiszemelt két karakterisztikumot Weber a klasszikus protestantizmus két ágához köti. Hadd álljon itt egy idézet „Az aszketikus protestantizmus hivatásetikája” című Weber-tanulmányból: „... a virtuóz hívő úgy biztosíthatja kegyelmi állapotát, hogy vagy az isteni hatalom véredényének, vagy pedig eszközének érzi magát. Az előbbi esetben a misztikus érzelmi kultúra felé hajlik vallásos élete, az utóbbi esetben aszketikus cselekvés felé. Luther az előbbi esethez áll közel, a kálvinizmus az utóbbihoz.” (in: Weber, 1982, 153.) (A „virtuóz hívő” kifejezés itt az Istennek tetsző életet folytató emberre utal.) Az idézetből jól érzékelhető Weber felfogása, miszerint különbség van 1. a hitéletet az isteni hatalom véredényeként átélő, vallásos érzelmeiben kiteljesedő, kontemplatív lutheránus ember, és a 2. magát eszköznek (instrumentumnak) tekintő, aktív, cselekvő kálvinista hívő között. Az előbbi nem idegenkedik a miszticizmustól sem, amikor a vallási élményre (igen gyakran közösségi élményre) helyezve a hangsúlyt „sola fide”, azaz egyedül a hit által akar üdvözülni; az utóbbi viszont az Istennek tetsző módon tevékenykedő emberben bízva a „fides efficiax” hathatóságára alapozva kívánja Isten dicsőségét gyarapítani ebben a világban.

Vegyük most szemügyre ezt az utóbbi, kálvinista embertípust. Vallását tekintve számára a tett fontosabb, mint az érzelmek, illetve az érzelmek szavakba öntése, a vallási élmény kifejezése. „It will not be said: did you beleive? – but: were you Doers, or Talkers only?” azaz: „Nem azt fogják kérdezni, hogy hittetek-e, hanem azt: tettetek is valamit vagy csak beszéltetek?” – tesz fel a kérdést Bunyan. (idézi: Weber, 1982, 154.) E felfogás szerint a „Doer” – azaz a „tevékenykedő” ember az Isten számára kedves, aki tetteivel hódol Krisztusnak. A kálvinista szerint Isten annak segít, aki segít önmagán. Weber szavait idézve: „üdvözülését, pontosabban üdvözülésről való bizonyosságát maga csinálja” (Weber, 1982,

157.) A kálvinista számára mindemellett ott áll a „kiválasztott vagy kitagadott” lét örökös, szorongató dilemmája. Számára nem adatott meg (ami például a középkori keresztény ember számára magától értetődő volt), hogy a „gyengeség és könnyelműség óráit” fokozott jóakarattal egyenlítsé ki. A középkori keresztény egyház számára természetes volt híveinek emberi esendősége, realista módon elnézte, hogy azok elkövetett és meggyónt bűneiket konkrét jó cselekedetek sorozatával „egyenlítsék ki”. (Bűn-megbánás-gyónás-kiengesztelés.) A kálvinista számára ez nem járható út. Az üdvözüléshez a rendszerré emelt tettek sorozatán át vezet az út. (Találó német kifejezéssel élve: „Werkheiligkeit”). Innen már csak egy lépés a puritánus ember *aktív önuralma*, aki racionális, szenvedélymentes életvezetésre törekszik, evilági aszkétaként él (*innerweltliche Askese*).

Az ilyen ember kiegyensúlyozottságra, rendre törekszik magában és maga körül. Fontos számára testének egészsége, mert ennek hiánya akadályozná hivatása teljesítésében. Éppen ezért helyénvalónak tartja az egészségügyi célból folytatott sportokat és a „rekreációt”. Aktív önuralmának kontrolljaként vallásos naplót vezet, melyben számot ad magának kísértésekről, bűnökről, azok elhárításáról. (Nem ritkán táblázatba is foglalja a világi kihívásokat, mint azt Benjamin Franklin tette híres naplójában.) Cselekedetei az evilági boldogulást, – s ami ezzel összefügg – a pénzszerzést szolgálják, az anyagi javak felhalmozását életcélként, „hivatásként” élik át, de ezek a földi javakat nem személyes igényeik kielégítésére fordítja, hanem családjá, gyermekei jövőjének megalapozására. Ebben a vonatkozásban az ilyen puritánus aszkéta – mondjuk ki: a kapitalista ember archetípusa – nem individualista. Az emberi társaság, a különböző közösségi körök javára cselekszik, tetteivel a közjót szolgálja. (A közboldogság szolgálata természetesen nemcsak az anyagi javak gyűjtögetése révén érhető el. A puritánus ember ugyanilyen evilági aszkétaként élhet hitéleti szempontból perfekt életet, ha a tudományokban búvárkodik, műveltségre tesz szert, tudását enciklopédikus rendszerbe foglalva tárva a többiek elé tanít másokat.)

Érdekes adatokat közöl *Weber* a protestáns felekezetekhez tartozó hívők 19. század végi iskolaválasztási magatartásáról. *Offenbacher* adataira hivatkozva mutatja be, hogy a protestánsok előnyben részesítették a műszaki tanulmányokra, ipari-kereskedelmi pályákra, általában a „polgári kereső” életre előkészítő középiskolákat (reálgimnázium, reálskola, polgári iskola). A katolikus szülők viszont szívesebben adták gyermekeiket a klasszikus kultúra értékeit közvetítő humanisztikus gimnáziumba. (Weber egyébként lábjegyzetében megjegyzi, hogy a magyar reformátusok tekintetében ezek a preferenciák még jobban szembe ötlők (Weber, 1982, 32.).)

A *nevelés*, a pedagógia talajára érve önként adódnak a példák és a párhuzamok. A kálvinista-puritánus eszmény lenyomatai számos nevelésről elmélkedő filozófus, író vagy gyakorló pedagógus munkásságában kimutathatóak. Ékesszóló – és közismert – példa a mi Apáczaink, akinek pedagógiáját az előttem szóló Ladányi Sándor behatóan taglalta. Gondolatmenetéhez kapcsolódva csak utalásszerűen kívánom felvillantani *Apáczai Csere János* (1625-1659) közismert aszkézisét, azt a szinte átszellemült elhivatottságot, amellyel a tudományok szépségéről, a tudás elsajátításáról ír. Élete minden elméleti okfejtésnél jobban teszi érzékletessé annak a példájával annak a puritán, presbiteriánus embernek az értékrendjét, aki a világi hívságoknak hátat fordítva éjt nappallá téve tanul, hogy másokat is taníthasson. Kiváló példája ennek elhivatottságnak, „Istentől-való megszólítotttság-érzésnek” (calling) a Fortius-parafrázis „Tanács”: „Tégy oly célt fel – buzdítja Apáczai a tanulásban elcsüggedt ifjút – tégy oly célt fel, amelyre soha senki nem ért. Mert szép dolog a középszerű tudós emberekkel elérkezni, de szebb még a legtudósabbakkal egyarányú messze hagyíttatni, legszebb pedig mindeneket fellyülhaladni, és a nagy hegynek oly részében állani, ahova soha senki maga erejéből nem hághatott, s talám soha nem is hág.” (Apáczai, 1976, 168.) Egy

további példa a „Werkheiligkeit”-motívumra, az evilági fáradhatatlan hivatásvégzés éthoszára: Megutálván a henyélést, szeresed az munkát. Fuss mindenektől, valami az embert kényessé teheti. Hálj örömet száraz deszkán, avagy kemény kövön, mint lágy párnán avagy gyenge ruhán.” A tétlenségre csábító világi komfort elutasítását fejezi ki a következő sor is: „Egyél olyan ételeket jobb szívvvel, az mellyek nem igen kedvesek az ínynék: kerüld valami gyönyörúséget hoz”. Az egészség megóvása mindazonáltal fontos: ez is tipikus puritánus gondolat. Apáczai így szól erről: „Egészségedre mindazáltal gondot viselj, mert annélkül dolgozban el nem járhatz. Állj inkább mint ülj: fuss, mint menj, soha tudományi fegyveredet kezedből le ne tadd. Az munka közt virágzik a virtus.” (Apáczai, 1976, 169-170.)

Más vallási alapokon, de hasonló emberképet rajzol fel Apáczai kortársa, *Johannes Amos Comenius* (1592-1670) is. A cseh testvérek szektájának vallási vezetője az embert Isten képmására teremtett, uralkodásra rendeltetett eszes teremtménynek tartja. Noha az „uralkodásra teremtett lény” tételezése inkább a reneszánsz egyéniség-kultuszát idézi Comeniusnál, később amikor az ember kifejlesztendő képességeiről értekezik, mégis előbukkannak a kálvinista emberfelfogás egyes motívumai. Az ember „1. jártas legyen minden dologban, 2. legyen ura mind a dolgoknak, mind pedig önmagának, 3. Minden dolgot és önmagát hozza vonatkozásba Istennel, mint mindennek forrásával”. (Comenius, 1992. 51.) A földi dolgokban való jártasság, uralom önmagunk és a dolgok felett – ezek mind a közjó érdekében munkálkodó, evilági ügyeiben megbízhatóan eljáró protestáns ember jellemvonásai.

A nevelésről elmélkedő filozófusok közül *John Locke* (1632-1704) az, akinek gondolatvilágában a puritánus embereszmény és etikum először avatódik átfogó pedagógiai rendszerre.

A puritánus ügyvéd fia már oxfordi diákévei alatt papírra vetette az emberi étellel kapcsolatos elmélkedéseinek eredményeit. Ebben a korai jegyzetében kifejti, hogy az ember kötelessége *a boldogság keresése, és a nyomorúság kerülése*. Az angolszász filozófiában általánosan elfogadott erkölcsi normából indul ki ő is, mikor ezt írja: „Föladatommá teszem tehát, hogy örömet, elégtültséget keressek s kerüljem a nyugtalanságot, kényelmetlenséget, hogy minél több részem legyen az előbbiből, annál kevesebb az utóbbiból. Ám jól látom, nagy óvatossággal kell eljárnom, mert ha többre becsülöm a rövid gyönyörúséget a tartós örömnél, nyilván elébe vágok a magam boldogságának.” (idézi: Mutschbacher, in: Locke, 1914, 8-9.)

Milyen értékeket tart nélkülözhetetlennek az emberi boldogság eléréséhez? Az egészséget, a jó kedvet, a tudást, a jócselekedetet, valamint a „túlvilági örök, megfoghatatlan boldogság” reményét. Vegyük sorra ezeket az értékeket!

Az egészség megőrzésének jelentőségét – mint már láttuk – a hívő puritán igen fontos.

A jó kedv az önmagában bízó, kiválasztottságában megbizonyosodott kálvinista ember optimizmusa.

A tudás mint érték Locke-nál természetesen összhangban van a természetet vizsgáló empirizmus filozófiájának térhódításával. Egyfajta vallásos-hitéleti indíttatás ebben is tetten érhető. A 17. századra puritánusok figyelme, (de a baptista és pietista hívők figyelme is) egyre inkább a matematikai-természettudományos módszerekkel dolgozó tudományágak felé fordult. A természet empirikus megfigyelésétől akartak felemelkedni a világ „lelkének” megértéséhez. Úgy vélték, hogy az empirizmus elvezet Istenhez, míg az öncélú filozófiai spekuláció eltávolít tőle.

A jó cselekedet – ezt is láttuk már – amennyiben nem silányul üdv-ügyletté, hanem Istennek tetsző ételétlvé avatódik (*Werkheiligkeit*), akkor az üdvözülés felé vezető út egyik fontos állomása.

Locke az úriember nevelésekor három fontos célt tart szem előtt, s ezek mindegyike egy-egy meghatározó jellemvonása a puritánus ember archetípusának. A célok a következők: 1. erős, egészséges test kifejlesztése, 2. erényes, vallásos lélek alakítása, 3. a hétköznapi élethez szükséges praktikus ismeretek nyújtása.

A Locke nyomán kibontakozó angolszász pedagógiaelmélet tipikus manifesztuma egy skót kálvinista családból származó filozófus és pedagógiai szakíró, *Alexander Bain* kétkötetes műve, amely 1912-ben „Neveléstudomány” címen jelent meg magyarul, Szemere Samu fordításában.

A könyv eredeti címe – „Education as a science” – jól kifejezi a szerzőnek azt a szándékát, hogy az – egyébként eredendően művészetnek tekintett – nevelést tapasztalati úton haladva empirikus jellegű tudománnyá fejlessze. Bain fiziológiára és pszichológiára alapozott neveléstani rendszert konstruál, amelynek pragmatikus jellege kirívó. Álljon itt példaként egy idézet Bain haszonelvűségének illusztrálására: „A haszon, melyet a physiologia a testi egészség fönntartását illetőleg nyújt, még fokozza a physikában és chemiában való előkészültség becsét, mely nélkül a physiologiat nem lehet teljesen megérteni. Ámbár a physiologia fontosabb eredményei gyakorlati szabályokban öltöttek testet, mint pl. hogy szükségünk van tiszta levegőre, elegendő és egészséges táplálékra, a munka és pihenés váltakozására, vagy hogy a szellemi erők testi föltételektől függenek, mégis e nagy alapelvek alig érthetők meg teljes jelentőségükben, ha nem vagyunk némileg a physiologia tudományában is tájékozottak.” (Bain, 1912, I. 209.) Bain nem híve a humaniorákra alapozó klasszikus nyelvi képzésnek. „Lehet, hogy a classikus nevelés sokoldalú, de mit ér, ha hiányos minden oldalon?” (Bain, 1912 II. 173.) Ennek a jelmondat szerű megállapításnak a jegyében szorítja vissza tantervében a klasszikus holt nyelveket, míg az „exact” tudományoknak tág teret szentel. Mintha csak Locke pedagógiai krédója köszönne vissza Bain könyvének lapjain.

Ha a századforduló magyar pedagógusainak műveit lapozgatjuk, érdekes példát találhatunk a kálvinista-puritánus embereszmény kései pedagógiai transzformációjára. *Felméri Lajos* (1840-1894) művéről van szó, A neveléstudomány kézikönyvéről. Mielőtt azonban erre rátérnénk, foglaljuk össze röviden Felméri életének legfontosabb állomásait, hiszek ezen a háttéren rajzolódik ki nevelői gondolkodásmódja.

Felméri Székelyudvarhelyen született 1840. szeptember 29-én. Szegénysorú szülei mindent megtettek tehetséges fiuk iskoláztatásáért. Szülővárosa református kollégiumában folytatott elemi és középiskolai tanulmányok után Sárospatakra kerül, majd Pesten folytatja tanulmányait: a teológiai főiskola mellett a bölcsészettudományi karon tanul tovább. Több ízben tanulmányúton vesz részt Angliában, Skóciában, előadásokat hallgat német egyetemeken. Megfordul Franciaországban, Svájcban és Észak-Itáliában is (*Fodor*, 1999. 51. o.) Tapasztalatairól több művében számolt be (pl. Úti levelek Skóciából, 1870., Az iskolázás jelene Angolországban I-II. 1881.) Műveiben jól kitapintható az angol és francia filozófusok, pedagógusok és pszichológusok hatása, szívesen idézi például *Spencer*, *St. Mill*, *Compayre*, *Taine* és *Pérez* könyveit. A német – és ezen belül is a herbartianus – pedagógiával szemben távolságtartás és kritikai attitűd jellemzi.

Tanári pályafutását a sárospataki főiskolán kezdi, ahol. a lélektan, logika, vallásbölcselet és esztétika mellett pedagógiát is oktat, egyre határozottabban foglalkozik egy neveléstani rendszer kialakításának gondolatával. Az 1872-ben Kolozsvárott megalapított tudományegyetem pedagógia tanszékének élére meghívást kap – ez a tudományos szakírói és professzori kibontakozás páratlan lehetőségét kínálja számára. Eddig viszonylag keveset írt, ettől fogva a helyzet megváltozik: sorra jelennek meg tanulmányai a nevelés és oktatás számos kérdéséről a korabeli erdélyi pedagógiai szaklapokban.

A kolozsvári pedagógia-professzor főműve 1890-ben jelent meg (*Felméri*, 1890).

Jellemző a kötet fogadtatására, hogy még ugyanazon esztendőben megjelent második, javított és átdolgozott kiadása. A kortársak tudósítása szerint a könyv hamar elterjedt, sokáig használták. A szerző pedagógiai rendszerének továbbfejlesztésével kapcsolatban több tervet dédelgetett, de ezeket már nem válthatta valóra: 1894 májusában váratlanul elhunyt.

Ismerve *Felméri* távolságtartását a német pedagógiától és fogékonyságát az angolszász szerzők munkássága iránt azt hihetnénk, hogy „A neveléstudomány kézikönyvé”-t lapozva egy utilitáriánus, pragmatista neveléstant ismerünk meg, például olyant, mint amilyen például a kortárs *Alexander Bain* könyve: „Education as a science” (*Bain*, 1879). A locke-i és rousseau-i hatás valóban tetten érhető bizonyos pontokon, például a nevelési feladatok tág értelmezésében: a könyv bőségesen tartalmaz olyan, a helyes életvitel kialakítására vonatkozó praktikus-pragmatikus tanácsokat, amelyek *Locke* „Gondolatok a nevelésről” című könyvében olvashatóak (*Locke*, 1914). Míg azonban az angolszász pragmatizmus tipikus képviselője, *Bain* – a klasszikus stúdiumok értékének hosszas fejtegetése után – végül is a első helyen az „exact” természettudományokat említi új tantervében, s csak ezután foglalkozik a humaniorák – immár igencsak megcsappant – szerepkörével (*Bain*, 1912. II. 173-181. o.), addig *Felméri* egyértelműen a humán ismeretköröket részesíti előnyben.

„A neveléstudomány kézikönyvé”-ben az ismereteket „irodalom-történettudományi” és „mathesis-természettudományi” csoportba sorolja. (*Felméri*, 1890. 446. o.) Az irodalom az eszmék, a természettudomány a tények tudománya – olvassuk *Felmérinél*. „A természettudomány forradalmár természetű s keresve keresi a mit leromboljon. Ez a tudomány ma egy nagy áradat, mely a democratiának nevezett másik áradattal kezdet fogva, minden régi felfogást és antik intézményt elsöpréssel fenyeget... A demokraták és természetvizsgáló általában utilitáriusok, s nem érzik szükségét a költői alkotásnak.” (*Felméri*, 1890, 449. o.) *Darwint* idézi, aki harminc esztendő koráig nagy örömmel gyönyörködött a költészetben a zenében és a képzőművészetben, majd fokozatosan elvesztette ezirányú érdeklődését: „Valóságosan a tények garmadából általános törvényeket kicsépelő géppé lettem.” (*Felméri*, 1890, 450.). *Felméri* az „anyagi civilizációval” szemben az „erkölcsi civilizáció” primátusát hangsúlyozza. A természettudományokat kell ugyan tanítani az iskolában, de kisebb terjedelemben, mint a humán stúdiumokat: „az irodalmi és bölcséleti tantárgyak tanfolyama sokkal hosszadalmasabb, mint a természettudományoké. Míg egy-egy nyelv és irodalom megtanulására sok év kell, addig egy tizenhat-tizennyolc éves ifjú félév alatt szép haladást tehet mechanikában, az élettanban.” (*Felméri*, 1890. 459. o.).

A kolozsvári tudós általában ellenzi a földhöztapadt, utilitárius nevelést: elveti azt a tantervkészítői magatartást, amely a természettudományokat azok praktikus hasznossága miatt helyezi előtérbe. A természeti törvény önmagában nem nevelő erejű, csak az ember értelmező tevékenysége teszi azzá. Az „elme szabad mozgását” félti a „betanult tények ezreitől”, amelyek kellő elemzés, rendszeralkotás nélkül inkább megterheli az elmét, mintsem gazdagítanak. Arra is rámutat, hogy a természettudományok körében az esztétikai érték, a szép milyen nagy szerepet játszik.

A *Felmérire* jellemző oldott, helyenként esszészzerűen csapongó stílus, az idézetek és utalások kimeríthetetlen gazdagsága kiemeli ezt a kötetet a korabeli, vélt vagy valós „akadémikus” elvárások szerint megírt, átlagos neveléstan könyvek, egyetemi vagy tanítóképző intézeti tankönyvek sorából.

Nemcsak a tartalom újszerű, a forma is figyelemre méltó. *Felméri* szövegének valóságos „holdudvara” van, olvasója állandóan utalásokkal találkozik, amelyek humán műveltségét teszik próbára. Ha figyelembe vesszük, hogy a korabeli egyetemi hallgatók milyen fajta előzetes tudással kerültek be a kolozsvári professzor egyetemi előadótermébe, akkor aligha kell csodálkoznunk: tömérdek hivatkozása feltehetően célba talált, „lelki rezonanciát váltott ki” az olvasó- és hallgatóközönség soraiban. A klasszikus és modern szerzőkre való

hivatkozás ugyanakkor kihívást is jelent: az olvasó indíttatást érez(het) arra, hogy ilyen irányú hiányos tudását kiegészítse. Ez a könyv így nemcsak pedagógiát tanít: általános művelődés-önművelésre is serkent.

Felméri Lajos műve jól példáz egy sajátos kettőséget: a századforuló újfajta, természettudományos gondolkodásmódjának meggyökerezését és a régi hagyományokhoz való kötődés igényének továbbélését. Új paradigmán nyugvó neveléstan kimunkálására törekszik, amely már nem a filozófiai teleológiák erkölcsstanára épít, s a módszerek meghatározásánál nem az akkorra már túlhaladott deskriptív-spekulatív lélektani irányzatoktól vár segítséget. Esménye nem az individuum, hanem a „társult ember”, akinek erkölcsi erőit is elsősorban a közboldogság határozza meg. Műveltségfelfogása kiegyensúlyozott. Tudatában a modern, természettudományos képzés fontosságának, erről nevelési életképeit olvasva is meggyőződhetünk. Ugyanakkor mi sem áll távolabb tőle, mint a földhöz tapadt utilitarizmus. Őva int az új divattól: a materiális kultúra piedesztálra emelésétől, a kikristályosodott klasszikus humán értékek örökérvényűségét hangsúlyozza. Szélsőségektől mentes, harmonikus műveltségeszmény az övé, amelyben a studia humanitatis éppúgy megfér, mint a mechanika. Gyermekképe a reformpedagógia képviselőnek gyermekközpontú felfogásmódját előlegezi meg, tanítási módszereiben éppúgy megtalálható a játékos kísérletezés, mint az irányított beszélgetés. *Locke*-ra emlékeztető módon vonzódik a hétköznapi nevelési-oktatási problémák aprólékos tárgyalásához – nemcsak a szülőknek, tanítóknak szánt pedagógiai publicisztikájában, hanem a szaktudományos kritériumoknak megfelelő neveléstani kézikönyvében is. Ezen a ponton csatlakozik hozzá későbbi követője és tanár-utódja, *Imre Sándor*, aki 1928-as Neveléstanában hasonlóképpen hajlandóságot mutat a gyakorlat-közeli, pragmatikus elméletalkotásra (*Imre*, 1928).

Felméri Lajost tragikusan korai halála megakadályozta abban, hogy pedagógiai rendszerét a maga teljes egészében kidolgozza. Tanársága idején a kolozsvári egyetem még a fennmaradásért küzdött, a „Távol-Keleten” tevékenykedő professzorok tudományos megítélése a centrális helyzetű budapesti kollégák körében sokszor nélkülözta az objektivitást. Az első kolozsvári pedagógus professzor pedagógiája így sohasem lett akadémikusan elfogadott „hivatalos pedagógia”, de ez voltaképp csak hasznára vált: megőrizte frissességét, rugalmasságát. Befejezetlen életműve így is tiszteletre méltó.

Pedagógiaelméleti koncepciója kimunkálásakor *Felméri*től eltérő utat választott professzor-utóda a kolozsvári katedrán: *Schneller István* (1847-1939) akinek személyiségpedagógiájában sokkal inkább az evangélikus, lutheri elvek tükröződnek vissza. Az ő pedagógiája a bevezetőben említett két karakterisztikus vonás közül a bevezetőben másodikkra rímel: ez pedig a felfokozott vallási élményen alapuló „szeretetelvűség”, amely bizonyos esetekben pedagógiai rendező elvvé avatódik.

Schneller István 1847. augusztus 3-án született Kőszegen régi lelkész családban. Nagyapja, *Schneller Lajos* a jénai egyetemen tanult, széleskörű teológiai és filozófiai műveltségre tett szert. Elsősorban *Kant* tanaihoz vonzódott. Lelkészi pályafutását Ausztriában kezdte, a kőszegi gyülekezet 1810-ben hívta meg. Fia, *Schneller Vilmos* Halléban folytatott protestáns teológiai tanulmányokat. Apja halála után hazatérve elfoglalta Kőszeg városának lelkészi hivatalát, melyet közel fél évszázadig töltött be. A nagy műveltségű lelképásztor gyülekezetének lelkiismeretes, odaadó vezetője volt, s emellett kiváló szónok. Több prédikációja jelent meg nyomtatásban. Mindemellett erejéből arra is tellett, hogy egyházkerülete iskoláinak életét figyelemmel kísérje. Iskolát alapított, kisdedovó egyletet pártolt.

A fiatal *Schneller István* olyan szellemi közegben nevelkedett, ahol az egyszerű polgári életforma bensőséges vallásossággal és páratlan szellemi gazdagsággal párosult. A fogékony lelkű fiút természetesen inspirálta apja s nagyapja példája, akik ketten együtt szinte egy

évszázadon át (1810-1893) álltak a kőszegi evangélikus gyülekezet élén. Már ifjúkorában eltökélte, hogy a teológiatanári pályát választja. Eminens tanulóként, nagy reményekre jogosító kőszegi soproni diákevek után – apjához hasonlóan – Halléba került, ahol teológiát hallgatott az egyetemen. Elsősorban összehasonlító vallástörténettel foglalkozott, de a filozófia kérdései is élénken foglalkoztatták. Szellemi szüleinek a jeles német teológusokat, *August Tholuckot*, a herrenhuti pietisták sokoldalú képviselőjét és *Max Müllert* tekintette. Egy egész életre szóló indíttatást nyert a német „romantikus teológus”, *E. D. Schleiermacher* tanainak megismerése révén. Döntő jelentőségű hatást gyakorolt formálódó világképére *Kant* filozófiája. Később Berlinben, Lipcsében és Jénában folytatta tanulmányait, ahol *Pfleiderer* teológiai rendszere ragadta meg figyelmét. Tőle tanulta meg, hogy különbséget kell tenni a „holt”, dogmatikus hittételek és az „élő”, személyesen átélt hitelvek között. A fiatal *Schneller* hamar felismerte az élő és ható hitelv teremtő erejét, s maga is ezt a személyes vallásosságot tette magáévá.

A teológiai kérdések tanulmányozása mellett érdeklődése pedagógia iránt is hamar felébredt: nevelési kérdésekkel foglalkozott, élményeket gyűjtött különböző oktatási és gyermekvédelmi intézményekben. Meglátogatta az akkor már világszerte híres herbartianus pedagógusok – *Ziller* és *Barth* – gyakorlóiskoláját.

Tanulmányai befejezése után először magánnevelőként dolgozott báró *Prónay Gábor* házában, majd 1874-ben az eperjesi, 1877-ben pedig a pozsonyi evangélikus teológiai intézet tanára, majd igazgatója lett. Nagy gondot fordított a lelkészképzés tudományos színvonalának emelésére, miközben tanítványainak fejlődését személyenként is figyelemmel kísérte. Már ekkor megfogalmazódott koncepciója, miszerint az állami egyetemeken teológiai fakultások helyett általános vallástudományi kart kellene felállítani. (Ezt az elképzelését később egyetemi tanárként is gyakran hangoztatta. Nálunk nem valósult meg, Hollandiában igen.) Még Pozsonyban tervbe vette egy tanárképző intézet felállítását, amit viszont már nem vihetett véghez. Közel húszesztendő teológiai tanárság után nyerte el a kolozsvári egyetem – *Felméri Lajos* halálával megüresedett – pedagógia-professzori státuszát 1894 decemberében.

Schneller – Felméritől és általában az angolszász pedagógiától eltérően gondolkodva – „eszménypedagógiát” alkot (ezen a ponton Herbarttal rokon), tehát az ember erkölcsi fejlődésének, fejleszthetőségének lehetősége érdekli. Az embert a természeti meghatározottság állapotából fel kell emelni az etikai értékek világába, tehát *Schneller* szavaival: az „egyéniég”-nek „személyiség”-gé kell válnia.

E felemelkedés folyamatában három lépcsőfokot különít el: az ember értékkezetei az „érzéki Éniség”-től a „történeti Éniség” közbülső állomásán keresztül fejlődnek a „tiszta Éniség” etikai magaslatáig.

Schneller felfogása szerint a fejlődés első fokán (érzéki Éniség) a természet által meghatározott embert a korlátlan önérvényesítés szélsőséges individualitása jellemzi. Ezt követi a külső törvények, maximák feltétel nélküli elfogadása a következő szinten (történeti Éniség), majd a külső törvények belső életelvvé avatódása zajlik le a fejlettség legfelső fokán (tiszta Éniség).

Arra a kérdésre, hogy mi mozdítja előre az egyéniséget a személyiséggé válás buktatókkal teli útján, *Schneller* egy szóval válaszol: a *szeretet*. Ez a filozófiai, etikai síkra emelt szeretet lendíti tovább az embert fejlődésének következő lépcsőfokára, melynek végső stációja a betagolódás a „tiszta Éniség” szintjére emelkedett személyiségek közösségébe, belépés a „szeretet országába”.

Ez a filozófiai rangra emelt szeretetfogalom tehát *Schneller* pedagógiájának központi szervező elvévé avatódik. E segítő, támogató nevelői érzelem nélkül a gyermek erkölcsi fejlődésének folyamata megakad, az egyéniségből nem lesz személyiség, a szubjektum megreked az érzéki, egoisztikus Éniség vagy az önmehtagadással, külső irányítottsággal

fenyegető történeti Éniség fokán.

S ez a szeretetfogalom rokonítja Schnellert közvetlen szellemi elődjével *Friedrich Ernst Daniel Schleiermacher*rel, akit legfontosabb tanítómesterei között tart számon. (A német teológus-pedagógust öszinte szeretettel tiszteli, dolgozószobájában függő képmását büszkén mutatja látogatóinak.)

Schleiermacher szerepe kiemelkedő a teológia történetében – nem véletlenül nevezte őt *Dilthey* a „teológia Kantjának”. A radikális pietizmus képviselőinél, a herrenhutiaknál tanult, innen eredeztethető igénye a személyes, bensőséges vallásosság iránt. Ő az a teológus, aki radikális következtetéseket vont le a pietisták tanaiból, és a „vallás bensőségességétől eljut a bensőségesség vallásáig”. (Lendvai, 1986. 37.) A „szív vallását” hirdette, s ezzel hadat üzent a protestáns ortodoxiaknak, de egyúttal a német felvilágosodás olyan klasszikusaitól is több ponton elhatárolta magát, mint *Kant* és *Fichte*.

Schleiermacher felfogása szerint a vallás pszichológiai megközelítésben a szemlélet és az érzélem egysége. Olyan lelkiállapot, amelyben egyesül a külső hatás befogadása (a receptivitás) és annak szubjektumra való vonatkoztatása, átélése. A vallásos érzélem nála magasrendű funkció, amely az érzélem többi fajtája fölött uralkodik.

Az Istenség helyett leginkább az Unversum vagy az Absolutum kifejezést használja – kortársai közül ezen többen megbotránkoztak. Nem tartja lényegesnek, hogy az Istent személyiséggel ruházzuk fel, kerüli az antropomorfizmust. Legfontosabb alapelve, hogy Isten és a világ korrelatív, de nem azonos fogalmak. „Nem létezik az Isten a világ nélkül, mint ahogyan a világ sem lehet létező Istenség híján” – írja *Dialektikájában*. (Szelényi, 1910, 22.)

Schleiermacher határozottan kritizálta a „vallás külső megnyilvánulási formáit”, A „látható egyházakat”. Az ilyen tanító egyházak ugyanis azt kívánták, hogy tagjaik a vallás tényleges elemei helyett a róluk alkotott absztrakciókat, tételeket sajátítsák el. „Az igazi egyház – *Schleiermacher* felfogásában – más: ott létrejön „a vallásos emberek természetes és örök összeköttetése”. Nincs papi uralom és így – újrafogalmazva a régi protestáns elvet – nincs lényegi különbség a lelkészek és a laikusok között. Bárki a többiek elé léphet, hogy az Unversum lényegét kifejező érzelmeit átruházza hallgatóságára. (Szelényi, 1910, 22.)

Nyilvánvaló, hogy ennek az érület-vallásnak a gyökerei a lutheri felfogásban gyökereznek, minszertint „a könnyek fontosabbak a cselekedeteknél, a szenvedés pedig mindent felülmúl”. (idézi: Weber, 1982, 177.) Ugyanakkor a lutheri érület-elv a századok folyamán tovább erősödik a pietistáknál, míg a 17. századra eljut az Istenséggel való „misztikus egyesülés” (*unio mystica*) iránti sóvárgás irracionális élményéig. A pietista közösségek passzív, kontemplatív világszemléletéből azonban – sajátos módon – mi sem érződik a herrenhuti-tanítvány *Schleiermacher* pedagógiai rendszerében. A berlini egyetemen tartott pedagógiai tárgyú előadássorozatainak szövegét olvasva (1813-14, 1820-21 és 1826-27) egy minden ízében egymáshoz szervesen illeszkedő impozáns rendszer rajzolódik ki, amelynek racionalitása talán csak *Herbart* rendszeréhez mérhető.

Talán ez a megállapítás is igazolja kiinduló tételemet, miszerint a tradicionálisan jellemző (vagy annak tartott) protestáns valláseszmény és gondolkodásmód elemei nem közvetlenül, vegytiszta formában csapódnak le a pedagógiai rendszerekben. Az eszmék kölcsönhatása során érvényesülő áttételek meglepő differenciálódást eredményeznek, ez is hozzájárul ahhoz, hogy az egyetemes (és benne a magyar) neveléstudomány története során a legkülönbözőbb elméleti koncepciók oly színgazdag palettája alakult ki az évszázadok folyamán.

Irodalom:

- Apáczai Csere János (1976): *Válogatott pedagógiai művei*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Bain, Alexander (1912): *Neveléstudomány*. A Magyar Tudományos Akadémia kiadása, Budapest.
- Comenius (1992): *Didactica magna*. Seneca, Pécs.
- Felméri Lajos (1881): *Az iskolázás jelene Angolországban*. I-II. Magyar Királyi Egyetemi Nyomda, Budapest.
- Felméri Lajos (1890): *A neveléstudomány kézikönyve* (Második, javított kiadás). Eggenberger-féle könyvkereskedés, Budapest.
- Imre Sándor (1928): *Neveléstan*. Budapest.
- Lendvai L. Ferenc: *Protestantizmus, forradalom, magyarság*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1986. 37. p.
- Locke, John (1914): *Gondolatok a nevelésről*. Budapest.
- Schleiermacher (1902): *Pädagogische Schriften*. Langensalza.
- Schneller István (1899): *Paedagogiai dolgozatok*. I. köt. Hornyánszky, Budapest.
- Szelényi Ödön (1910): *Schleiermacher vallásfilozófiája*. Békéscsaba.
- Weber, Max (1982): *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Gondolat, Budapest.

Pukánszky Béla